

door Pieter Smiesing en Edward Zimmermann

Inleiding

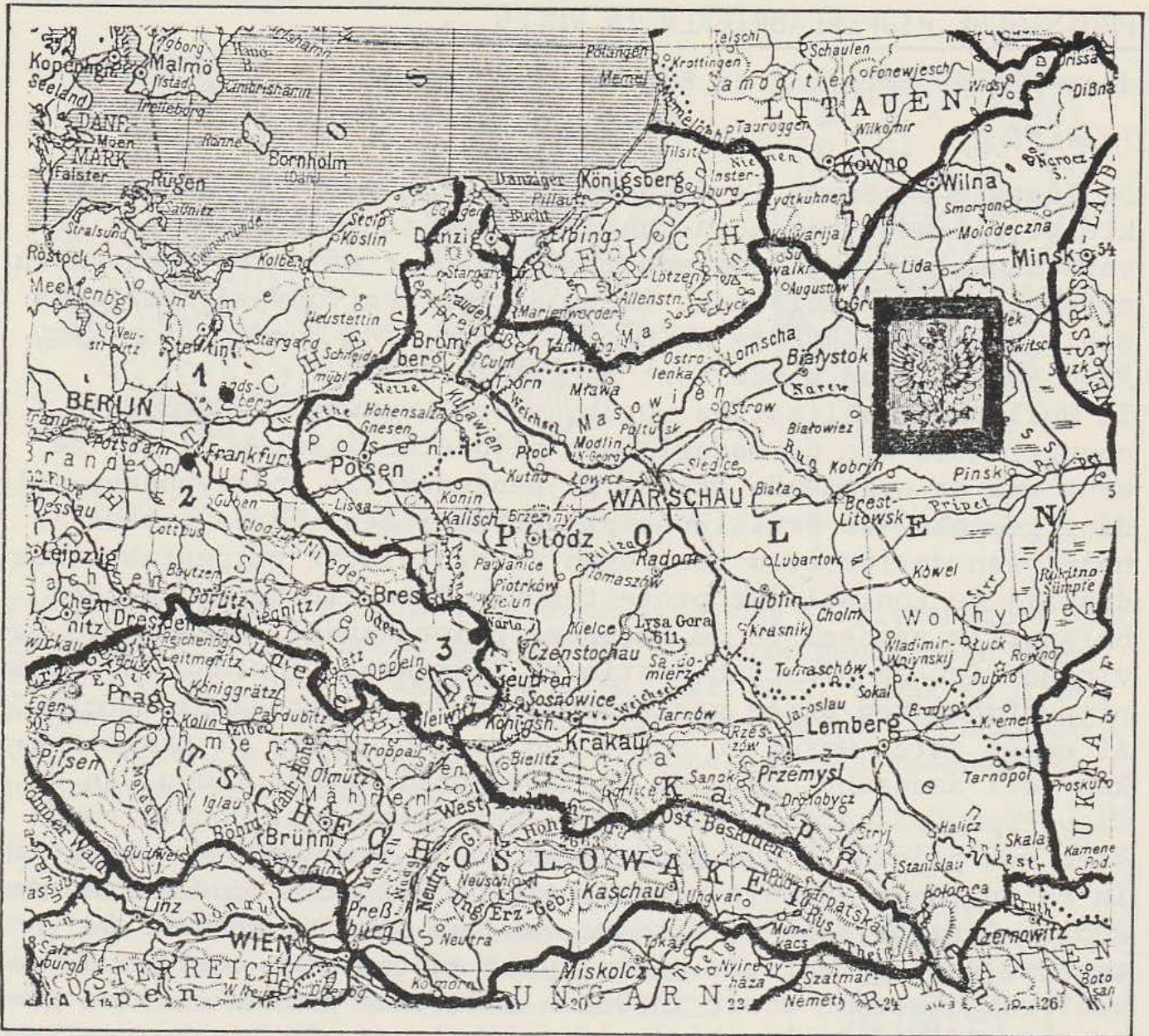
De laatste decennia is de belangstelling voor de voormalige kleipijpenindustrieën en hun producten sterk toegenomen. Er verschenen verscheidene monografieën over pijpmakerscentra en artikelen over kleipijpen in tijdschriften voor verzamelaars zoals de *Pijpelogische Kring Nederland*, *The Society for Clay Pipe Research* en sinds kort in *Knasterkopf*.

In Hollandse publikaties wordt, vooral vanwege de geduchte concurrentie die de vaderlandse pijpenfabrikanten in de 18e eeuw van de opkomende Duitse pijpenindustrie ondervonden, melding gemaakt van Pruisische pijpenfabrieken. In de tweede helft van de 18e eeuw verkregen de Pruisische pijpenfabrieken, dankzij de koninklijke protectie van Frederik de Grote, een belangrijk aandeel in de Europese pijpenhandel. Sinds 1945 bevinden zich de plaatsen Rostin en Zborowskie (Ostenwald), waar pijpenfabrieken waren gesitueerd, op Poolse grondgebied. (afb.1) Al enige jaren wordt in Polen aan deze vroegere pijpenfabrieken veel aandacht besteed. In 1988 publiceerden leden van de *Clay Pipe Collectors Club Gdansk* artikelen over Poolse vondsten van pijpen in hun blad *Dawna Fajka Gliniana*. De recessie in Polen en de daaruit voortvloeiende inflatie noodzaakten de Poolse verzamelaars de uitgave van hun blad te staken. De interesse voor de antieke kleipijp is echter niet verflauwd. Met veel enthousiasme wordt in Polen onderzoek gedaan naar de geschiedenis van de 'Poolse' pijpenfabrieken. De lezers van PKN hebben al globaal kennis kunnen nemen van deze activiteiten. Momenteel verricht het Centraal Maritiem Museum in Gdansk, onder leiding van de archeologe Dorota Miklaszewicz, onderzoek en doet opgravingen op de terreinen van de voormalige pijpenfabrieken in Weissenspring, Rostin en Zborowskie. De resultaten van dit wetenschappelijk onderzoek zullen t.z.t. worden gepubliceerd.

Vondsten in deze streken van pijpekoppen en stelen met opschriften vormden de aanzet tot deze wetenschappelijke aanpak. In 1988 wist Zimmermann aan de hand van bodemvondsten de plaatsen, waar de pijpenfabrieken eens gestaan hebben, te lokaliseren. Over het verzamelde materiaal uit de plaatsen Rostin en Zborowskie gaat dit artikel.

De kleipijpenfabriek in Rostin

Toen Edward Zimmermann in Polen stukjes pijpesteel vond waarop

Afb. 1 Kaart van Polen uit 1938; 1 Rostin, 2 Weizenspring en 3 Zborowskie

de naam ROSTIN was ingedrukt, vermoedde hij nog niet, dat hiermee de plaats Roścín werd bedoeld. Enige tijd later vond hij echter steelfragmenten, die met het opschrift FABRIKE ROS-TIN deze plaats als productiecentrum aangaven. In de Poolse archieven en bibliotheken zijn geen gegevens gevonden, die betrekking hebben op pijpenfabrieken. Waarschijnlijk zijn deze documenten in Duitsland opgeborgen. In 1937 verscheen in 'Heimatsjahrbuch des Kreises Soldin' van de hand van Ernst Lüderitz, die vroeger leraar in Rostin was, een artikel over de kleipijpenfabriek in Rostin. Hierin vermeldt hij, dat uit akten gebleken is, dat een zekere kapitein von Bredow op zijn landgoed een bijzondere kleisoort had ontdekt. Vermengd met klei uit o.a. Magdeburg was deze klei uitermate geschikt om er

volgens Hollands procédē tabakspijpen van te maken. In 1754 werd aan koning Frederik de Grote de eerste pijp met de naam ROSTIN overhandigd. De koning was zeer verheugd dat deze pijpen, die voorheen alleen uit Holland werden ingevoerd, nu ook in eigen land vervaardigd werden. In 1754 ontving von Bredow voor zijn onderneming, die vermoedelijk al in 1749 of 1750 werd opgericht, een concessie. De invoer van buitenlandse pijpen werd verboden. De fabriek in Rostin mocht haar produkten in Neumark, Pommeren, Pruisen en Silezië verkopen. Door deze voordelen bloeide de jonge onderneming snel en van alle kanten kwamen de bestellingen binnen.

In Soldin boden de volgende pijpenhandelaren de pijpen uit Rostin te koop aan: Krappen, von Regentin, Morgen, Friese, Kinter, Bressel en Borghard; in Berlinchen: Buntebard; in Adamsdorf: von Waldow; in Königsberg: Ehle; in Bärwalde: Giese en in Neudamm: Kegler.

De handelsondernemer Gottfried Spadzier in Berlijn schreef toen, dat deze Pruisische 'fijne' pijpen beter van kwaliteit waren dan de Hollandse pijpen. Handelsraad (1) Isaac Salingre uit Stettin was van mening dat de 'fijne' pijpen de Hollandse in kwaliteit evenaarden en in blankheid zelfs overtroffen. Bovendien vond hij de pijpen uit Rostin voordeliger in prijs dan die uit Berlijn.

Jaarlijks werd er voor ongeveer 19.000 Taler aan pijpen verhandeld, waarvan voor 9.000 Taler naar het buitenland, vooral naar Polen.

De verwerking van ruwe klomp klei tot tabakspijp was erg arbeidsintensief. Uit alle landstrecken werden bekwame arbeiders aangetrokken, die vermoedelijk goed werden betaald. In 1766 beklagt de fabrikant zich bij de koning, dat een concurrerende onderneming door meer loon te betalen de vakmensen naar zich toetrok.

De jonge onderneming geraakte weldra in grote problemen. Toen in 1756 door het uitbreken van de Zevenjarige Oorlog de daar gelegerde troepen vertrokken, liep de omzet belangrijk terug. De Russen vielen het land binnen en plunderden, zoals von Bredow de koning berichtte, ook Rostin. Nadeliger dan de oorlogsberichten waren voor de onderneming echter de klachten over de kwaliteit van de pijpen.

Na de oorlog (1763) verkocht de eigenaar het landgoed en de fabriek aan de Krijgsraad (2) Lüder. Deze verkocht in 1775 het geheel weer aan de Handelsraad Isaac Salingre. De protestante familie Salingre was vanuit Frankrijk naar Pruisen geëmigreerd. Isaac Salingre (Salinger) was een groot zakenman in Stettin en een vertrouweling van koning Frederik de Grote.

Afb. 2

Edward Zimmermann
met twee manden pijpe-
koppen uit Zborowskie

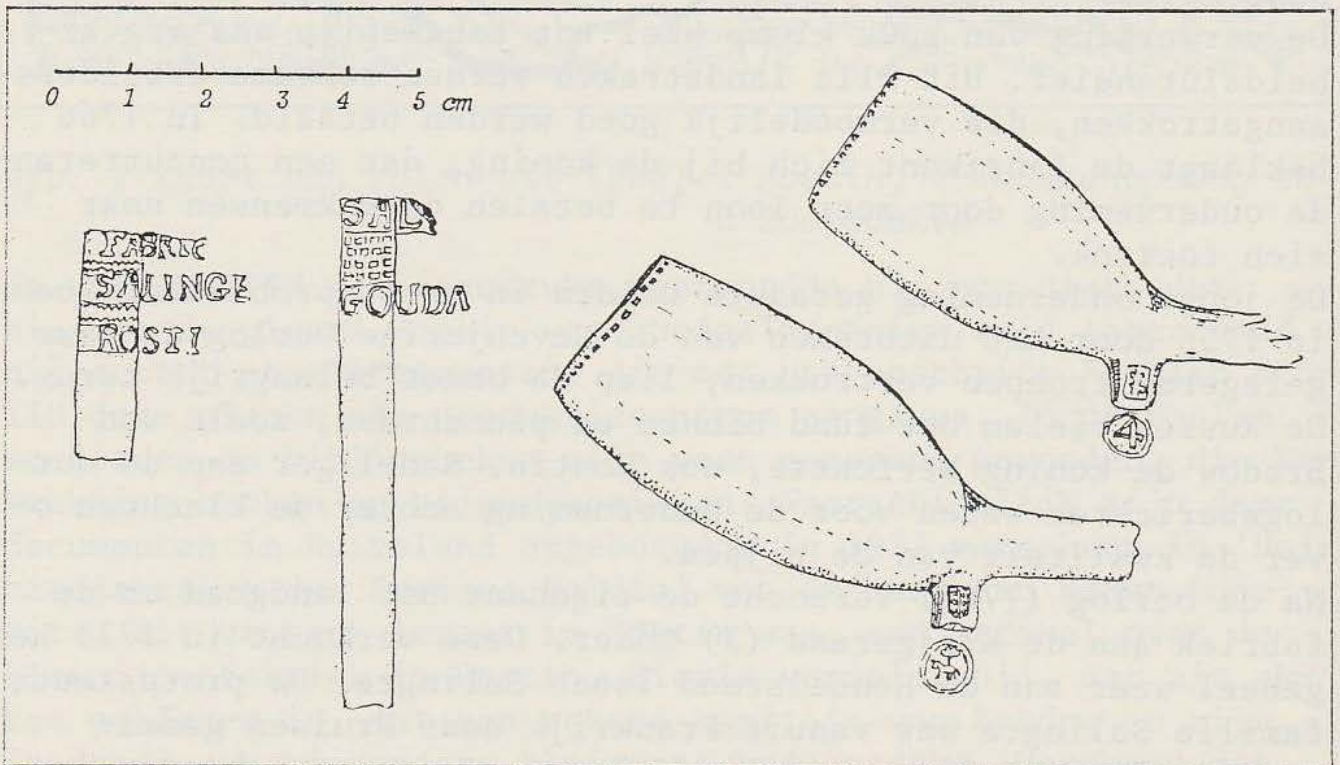

Afb. 3

Pijpestelen uit Rostin
met de naam Salinger

Afb. 4

Ovoïde pijpekoppen uit
Rostin

Afb. 3

Afb. 4

Hoewel de zorgen van het bedrijf aanhielden, schijnt onder Salingre de omzet te zijn toegenomen. De fabriek sloot, volgens Lüderitz, omstreeks 1804 de poorten. In dat jaar nam Franz Wilhelm Salingre het landgoed met de fabriek van zijn vader over. Van hem wordt verteld dat hij zich vrijwel niet om de fabriek bekommerde. Als belangrijkste aanleiding voor het staken van de produktie wordt echter de verandering van de rookgewoonten gezien, waarbij pijpen uit andere materialen bij de roker de voorkeur kregen.

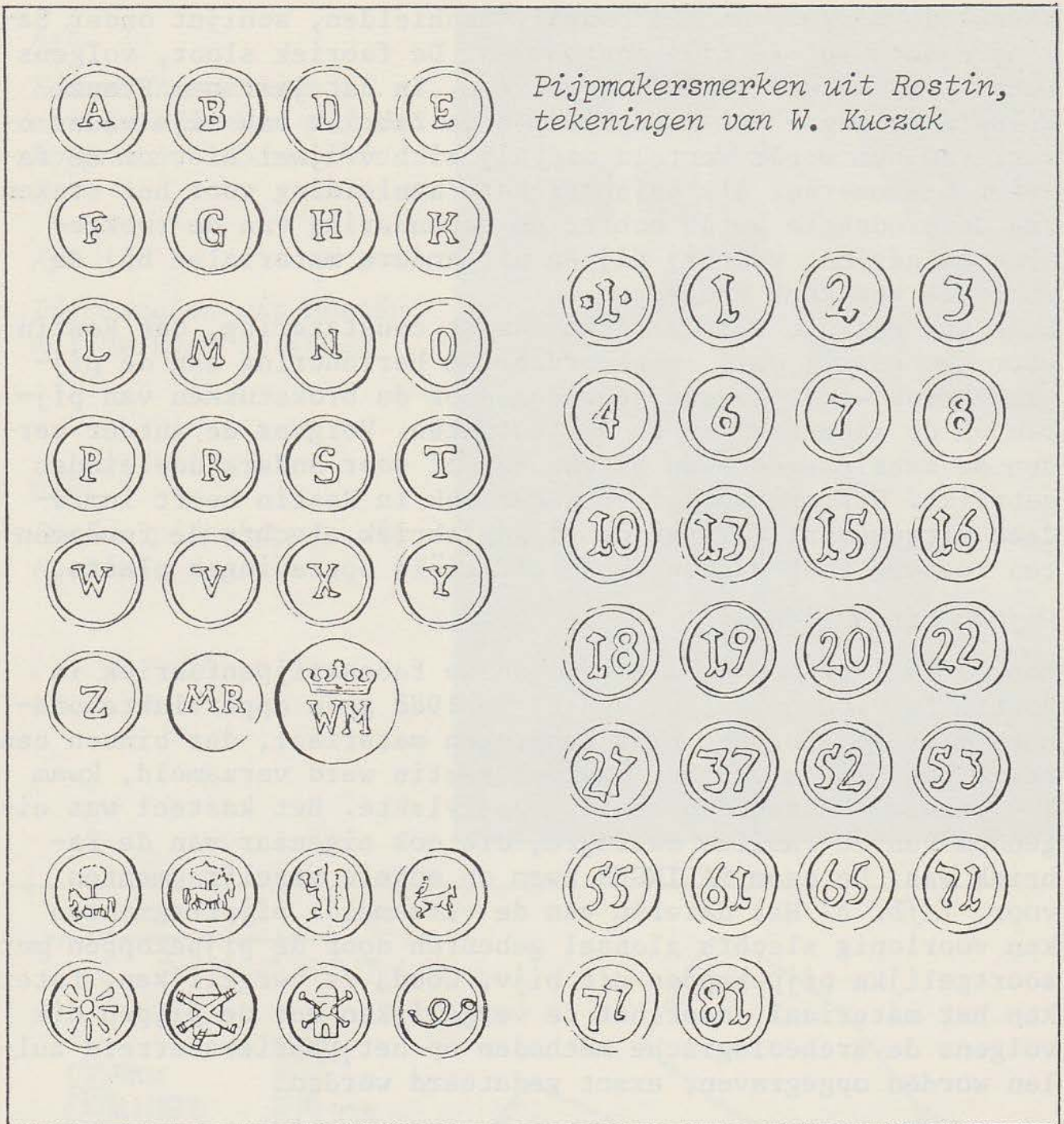
Lüderitz besluit zijn artikel met de constatering, dat Rostin weer een rustig dorp is geworden. De herinnering aan de pijpenfabriek wordt levend gehouden door de brokstukken van pijpen op de akkers en in de dorpsstraten. Volgens de auteur werden de fabrieksgebouwen afgebroken of voor andere doeleinden gebruikt. Het archeologisch onderzoek in Rostin heeft inmiddels uitgewezen, dat van de pijpenfabriek slechts de fundamenten resten. Hier vinden nu de officiële opgravingen plaats.

Pijpen uit Rostin

Hoewel in 1937 nog veel afval van de tabakspijpenfabriek in Rostin te vinden was, werden er in 1988 geen oppervlaktevondsten meer gedaan. Het hier besproken materiaal, dat binnen een straal van 200 m van het kasteel Rostin werd verzameld, kwam bij graafwerkzaamheden aan de oppervlakte. Het kasteel was eigendom van de familie Salingre, die ook eigenaar van de fabriek was. De naam SALINGER kwam op enkele steelfragmenten voor. (Afb. 3) Het dateren van de verzamelde pijpfragmenten kan voorlopig slechts globaal gebeuren door de pijpekoppen met soortgelijke pijpekoppen uit bijv. Gouda te vergelijken. Later kan het materiaal, door het te vergelijken met de pijpen die volgens de archeologische methoden op het fabrieksterrein zullen worden opgegraven, exact gedateerd worden.

De modellen

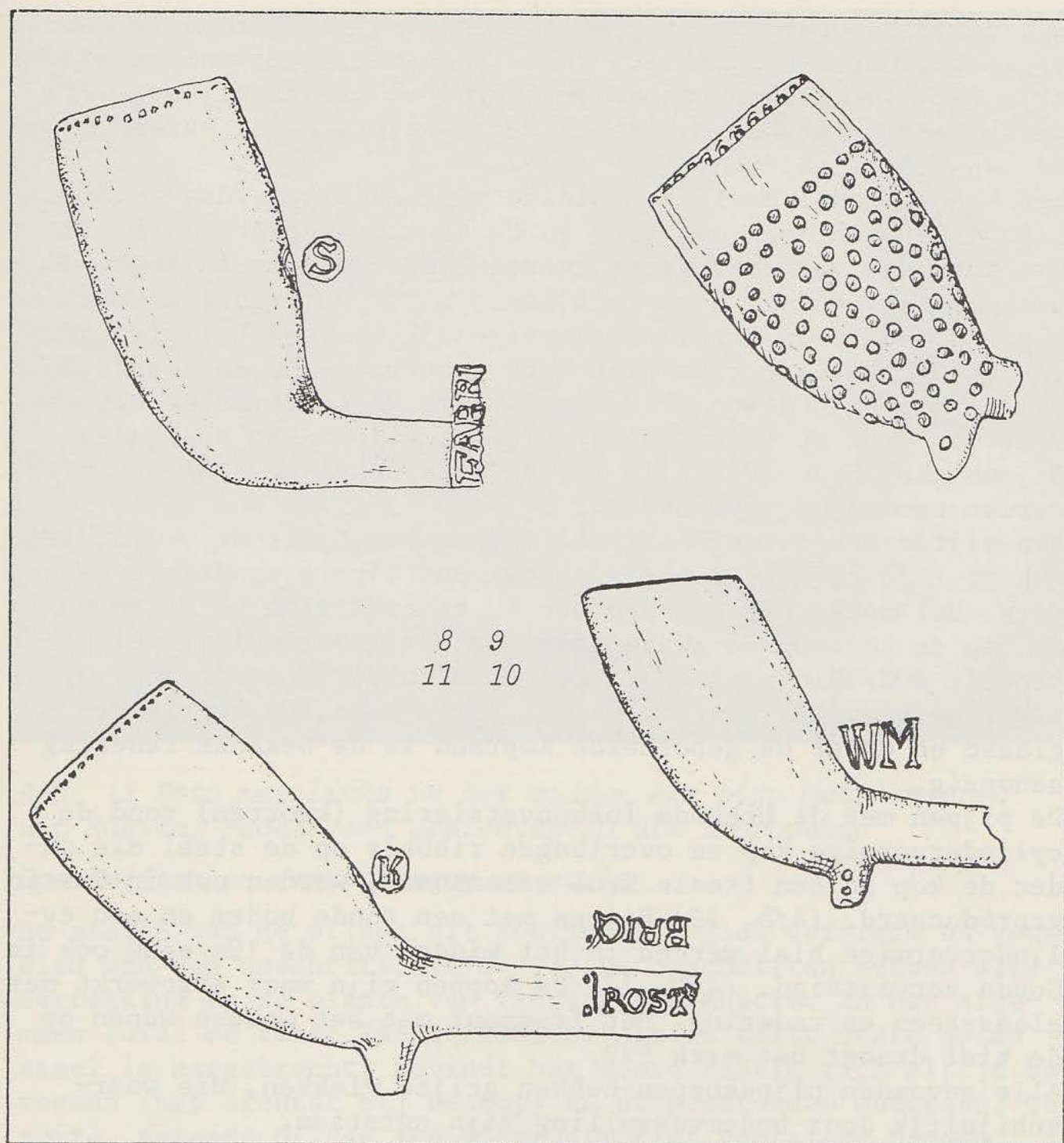
Het overgrote deel van de vondsten bestaat uit pijpen met eivormige (ovoïde) koppen. (Afb. 4) Hieruit blijkt dat met de pijpen die door Lüderitz als '*Tobackspfeifen auf Holländische Art*' worden aangeduid, de langgesteelde 'gouwenaar' met de eivormige kop wordt bedoeld. De koppen hebben een kloek formaat met wisselende hoogten van 51,5 tot 61 mm en maken met de steel een hoek die varieert van 130 tot 140°. Ze zijn fraai geglaasd en aan de koprand met een fijne raderrand afgezet. De vorm van de kop verschilt echter met die van de pijpen uit Gouda. Goudse pijpen, met dezelfde kopgrootte, hebben een bolle kop dan de pijpen uit Rostin en werden omstreeks het mid-

Afb. 5, 6 en 7

den van de 19e eeuw gemaakt. (3) Hieruit blijkt, dat de fabriek langer produktief is geweest dan door Lüderitz wordt verondersteld.

De 'gouwenars' hebben ongekroonde hielmerken, die niet zoals de Goudse merken door een parelrand zijn omgeven. (Afb. 5, 6, 7) De zes sterren in het Goudse wapen worden als vierkantige stippen weergegeven. Aangezien nog geen complete pijp is gevonden, kan over de lengte van de steel nog niets gezegd worden.

Afb. 8, 9, 10 en 11 Pijpekoppen uit Rostin

Naast 'gouenaars' werden in de pijpenfabriek ook andere modellen vervaardigd. Een van de modellen heeft een langgerekte bekervormige kop met een ronde bodem zonder hiel. (Afb. 8) Het merk, een ongekroonde S, is op de voorzijde van de kop gestempeld. Op de slanke steel is dwars het stempel FABRIQ/ROSTIN aangebracht. De kop heeft met de steel een hoek van 110° . Het derde model heeft een eivormige kop, waarvan het oppervlak vanaf de bodem voor $\frac{3}{4}$ is bedekt met een stippenpatroon. De hiel, een platte punt, heeft aan weerszijden een stip. (Afb. 9)

Het gedeelte boven de stippen is geglaasd en de rand is weer afgewerkt met een radering. Vergeleken met de eivormige koppen zijn deze ongemerkte koppen vrij grof en breed. Bij het wegwerken van de kopnaden met een mesje zijn schuine streepjes op de kop achtergebleven.

Een vierde model heeft een kleine geglaasde kop, die geleidelijk onder een hoek van 120° in de steel overgaat. (Afb. 10) Dit kopmodel vertoont grote overeenkomst met een in Engeland veel gemaakt model. Deze gelijkenis wordt versterkt doordat de koprand, zoals in Engeland gebruikelijk was, na het afsnijden van de overtollige klei niet werd gebotterd! Op de voorzijde van de kop zijn de ongekroonde letters WM gestempeld. Dit merk komt ook voor op Engelse pijpen en op pijpen van de Goudse pijpenmaker Frans Verzijl. (4) De Engelse pijpen met dit merk werden rond 1800 vervaardigd.

Een vijfde model vertoont veel overeenkomst met de ovoïde pijpekop. (Afb. 11) De hiel is echter puntvormig en draagt geen merk. Het merk, een ongekroonde K, bevindt zich op de voorzijde van de kop. Op de zware steel is nog gedeeltelijk het opschrift ROS/BRIQ zichtbaar. Het steelopschrift werd niet op de steel gestempeld, maar in de mal gegraveerd. De kop is geglaasd en onder de gebotterde koprand is de bekende radering aanwezig.

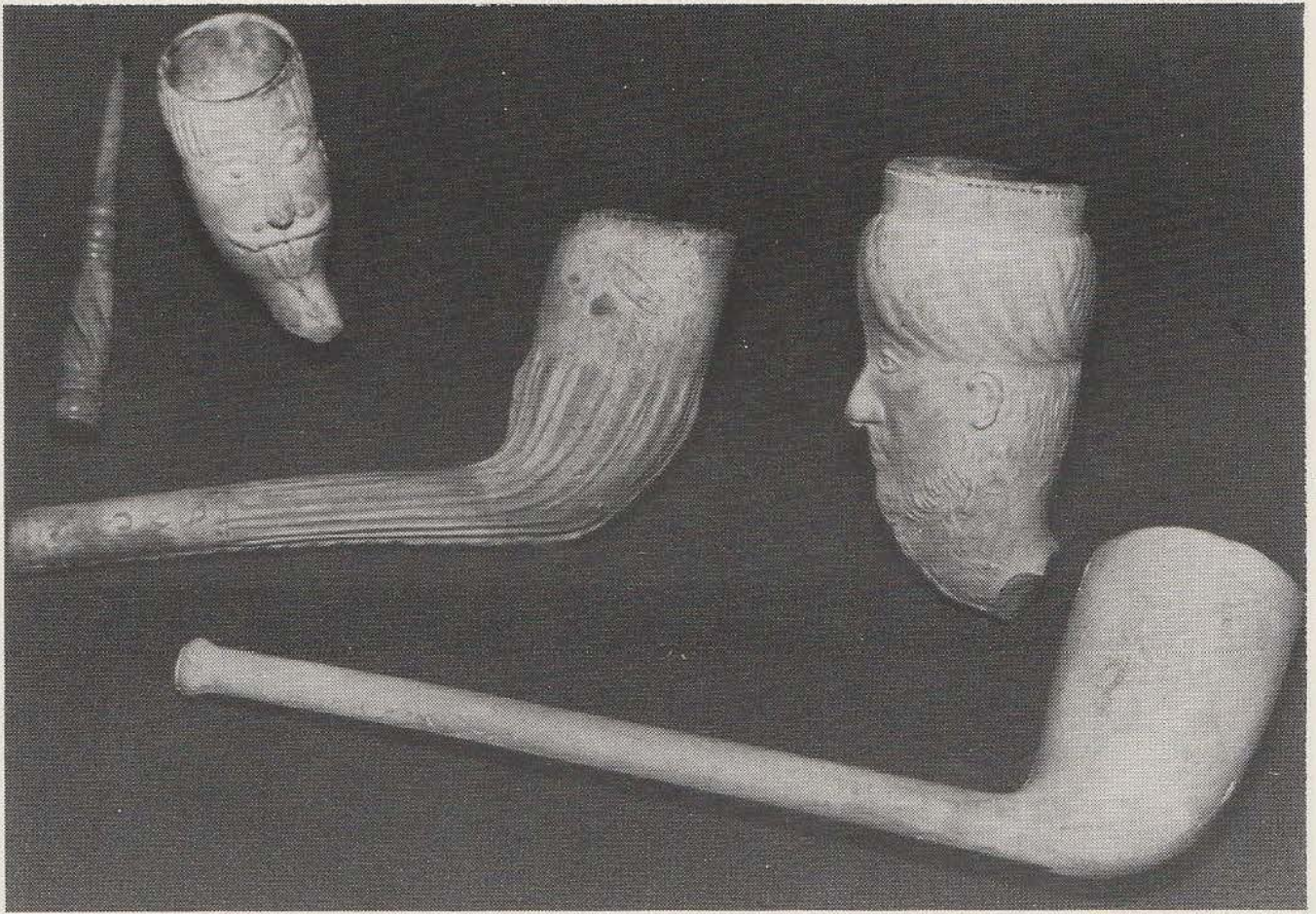
De pijpen met de bekende lobbenversiering (knorren) rond de cilindervormige kop en overlangse ribbels op de steel die onder de kop in een fraaie krul samenkomen, werden ook in Rostin geproduceerd. (Afb. 12) Pijpen met een ronde bodem en een cilindervormige hiel werden in het midden van de 19e eeuw ook in Gouda vervaardigd. (Afb. 13) De koppen zijn mooi afgewerkt met glaassteen en radering. Het fragment met het Goudse wapen op de hiel draagt het merk PVB.

Alle gevonden pijpekoppen hebben grijze vlekken, die waarschijnlijk door bodemvervuiling zijn ontstaan.

Versierde pijpen

In de fabrieken van Rostin en Zborowskie werden ook pijpen met geheel versierde koppen vervaardigd. De versierde pijpekoppen maken echter maar 0,1% van de totale vondsten uit.

De fraai versierde pijpekop op Afb. 14, die eveneens op het terrein in Rostin werd gevonden, bevindt zich nu in een Poolse museumcollectie. De kop is versierd met het wapen van het koninkrijk Pruisen. Het wapenschild waarop een adelaar met zwaard en rijksappel in de klauwen te zien is, is gedekt met een koningskroon. Wildemannen met knots fungeren als schildhouder. Het geheel is omgeven door een wapenmantel.

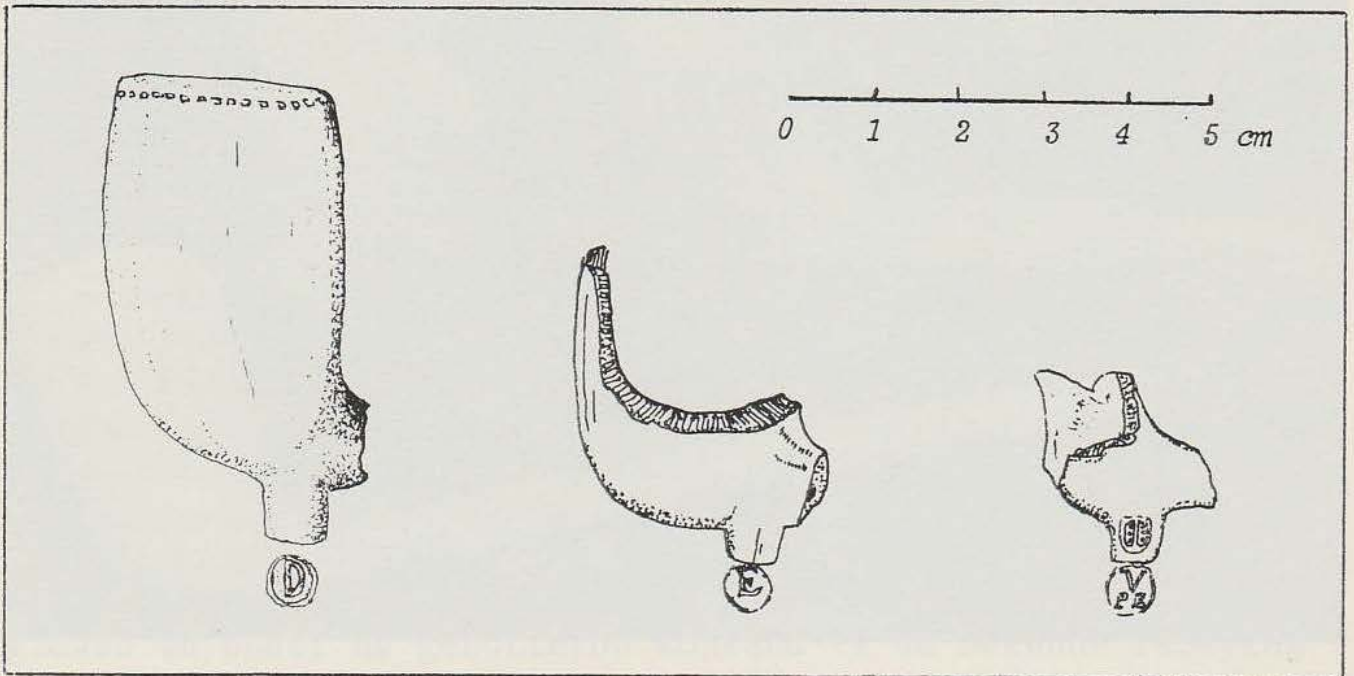
Afb. 12 Foto met links in het midden een pijp met 'knorren' uit Rostin, rechts een gezichtspijp uit Zborowskie

Opschriften en versieringen op stelen

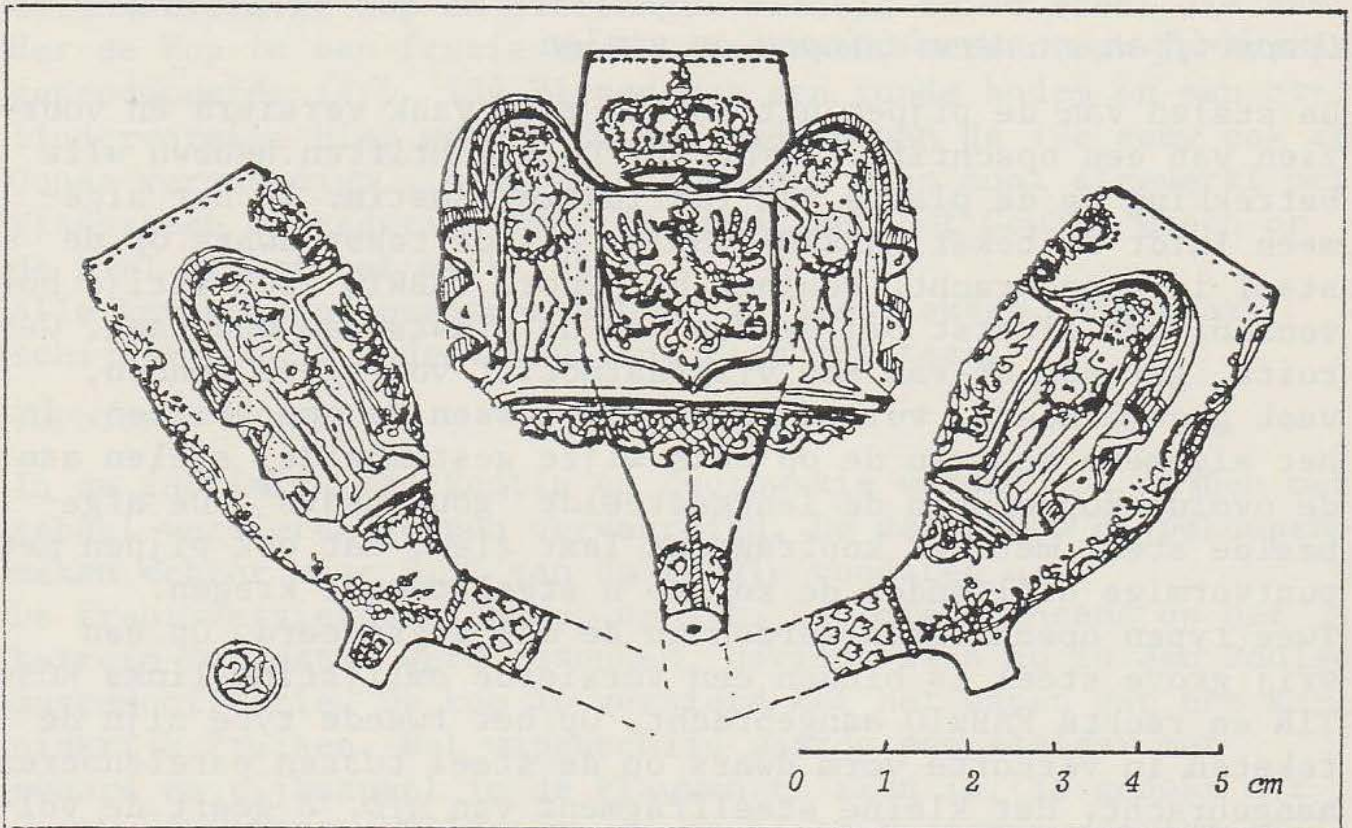
De stelen van de pijpen uit Rostin zijn vaak versierd en voorzien van een opschrift. (Afb. 15) De opschriften hebben alle betrekking op de plaats van fabricatie, Rostin. In het algemeen luidt de tekst FABRIQ/ROSTIN. Als de tekst dwars op de steel is aangebracht, bevindt het woord FABRIQ zich altijd bovenaan (het dichtst bij de kop) en de plaatsnaam onderaan. Geruite, getande of van een visgraatmotief voorziene banden, vaak gecombineerd, vullen de ruimte tussen de opschriften. In het algemeen behoren de op deze wijze gestempelde stelen aan de ovoïde koppen van de langgesteelde 'gouwenaars'. De afgebeelde steel met het kopfragment laat zien, dat ook pijpen met puntvormige hiel onder de kop zo'n steelstempel kregen.

Twee typen opschriften werden in de mal gegraveerd. Op een vrij grove steel is binnen een versierde omlijsting links ROSTIN en rechts FABRIQ aangebracht. Op het tweede type zijn de teksten in verkorte vorm dwars op de steel tussen parelsnoeren aangebracht. Het kleine steelfragment van *afb. 3* geeft de volledige informatie over de fabrikant, nl.: FABRIQ/SALINGER/ROS-

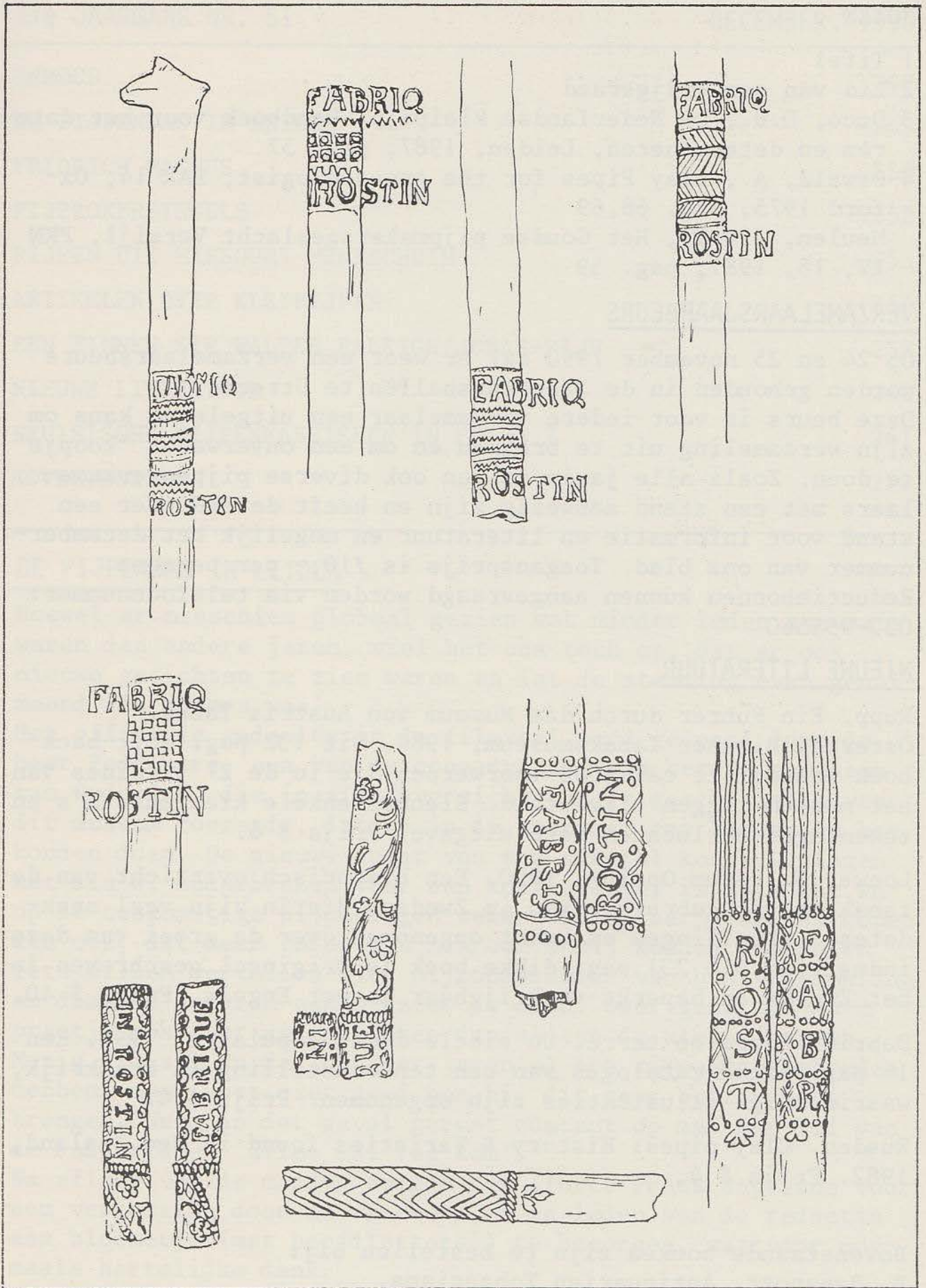
TIN. Een tweede steelfragment waarop de naam Salinger voorkomt, geeft als plaats van herkomst Gouda weer! Deze misleidende tekst en de Goudse wapentjes op de koppen leveren het bewijs, dat in Rostin Goudse pijpen werden geïmiteerd. De kleine verschillen in kopvorm en in de merken zullen de roker toen niet opgevallen zijn.

Afb. 13 Rondbodemmodel met hiel uit Rostin

Afb. 14 Versierde pijpekop uit Rostin

Afb. 15 Pijpestelen met opschriften en versieringen, Rostin

NOTEN

- 1 Titel
- 2 Lid van een krijgsraad
- 3 Duco, D.H., De Nederlandse kleipijp, Handboek voor het dateren en determineren, Leiden, 1987, pag. 57
- 4 Oswald, A., Clay Pipes for the Archaeologist, BAR 14, Oxford 1975, pag. 68,69
Meulen, J.v.d., Het Goudse pijpmakersgeslacht Verzijl, PKN IV, 15, 1981, pag. 59

VERZAMELAARSJAARBEURS

Op 24 en 25 november 1990 zal er weer een verzamelaarsbeurs worden gehouden in de Jaarbeurshallen te Utrecht. Deze beurs is voor iedere verzamelaar een uitgelezen kans om zijn verzameling uit te breiden en om een onverwacht 'koopje' te doen. Zoals alle jaren zullen ook diverse pijpenverzamelaars met een stand aanwezig zijn en heeft de PKN weer een stand voor informatie en literatuur en mogelijk het decembernummer van ons blad. Toegansprijs is f10,- per persoon. Reductiebonnen kunnen aangevraagd worden via telefoonnummer: 030-955560

NIEUWE LITERATUUR

- Rupp. Ein Führer durch das Museum von Austria Tabak. Österreichischer Tabakmuseum, 1984. Dit 132 pag. soft-back boek beschrijft ca. 2000 voorwerpen die in de 27 vitrines van het museum liggen uitgestald. Slechts enkele kleurenfoto's en tekeningen verluchten deze uitgave. Prijs \$ 6.
- Loewe, W. Petum Optium, 1990. Een historisch overzicht van de tabak en het gebruik ervan in Zweden. Hierin zijn veel anekdotes, afbeeldingen en kunst opgenomen over de groei van deze industrie. Dit 231 pag. dikke boek is origineel geschreven in het Zweeds en beperkt verkrijgbaar in het Engels. Prijs \$ 40.
- Debie. Pipes en terre. Un siecle d'art populaire, 1990. Een 16 pag. dikke catalogus van een tentoonstelling in Frankrijk, waarin enige illustraties zijn opgenomen. Prijs \$ 4.
- Rusden. Clay pipes: History & Varieties found in New Zealand, 1982. Prijs \$ 4.

Bovenstaande boeken zijn te bestellen bij:

B. Rapaport, Antiquarian Tobacciana,
11505 Turnbridge Lane, Reston, Virginia 22094, U.S.A.